

TRÓCSÁNYI ZSOLT:
ERDÉLY KÖZPONTI KORMÁNYZATA
1540–1690

A történelem a két évtizeddel ezelőtti mélypont után újból, s úgy látszik tartósan elfoglalta helyét a közérdeklődés látóterében. Az elmúlt másfél évtized éles nyilvános vitái, a népszerű könyvsorozatok, sőt népszerű történelmi folyóirat megjelenése mind ezt a tényt tanúsítják – és egyben azt is, hogy az érdeklődés megnövekedése egyben divattá tette a történetírás önállóságának, mondjuk így: tudományos autonómiájának, integritásának megkérdőjelezését is.

Ez ellen lehet és kell vitával védekezni – de mindennél hatásosabb ellenérv, ha a kutatók olyan alpmunkák elvégzéséhez fognak, melyeket szakterületük tudomány volta követel meg. Távoli (és kissé elcsépett) ugyan a párhuzam, de hadd hivatkozzam a Bolyai–Lobacsevszkij-féle geometriára, amely az úrhajózás alpművelete lett – *műtán* azt a két matematikus alapelveiben és részleteiben kidolgozta. A probléma tehát ott kezdődik, hogy a végeredményt igen sok egyszerű érdeklődő is érti – de vajon hányan tudnák elismételni (uram bocsá: megérteni) közülük magát a bizonyítást?

A történetírás is produkál hasonló helyzeteket – hiszen egyre több olyan részterületre is kiterjeszti figyelmét, melyek megértéséhez különleges fölkészülés szükséges (gazdaságtörténet, szociológia stb.). A dolgok természetéből következik, hogy az ilyen típusú munkák mondanivalóját pontosan csak lényegük, a bizonyító apparátus nélkül lehet a közönség számára is hozzáférhetővé tenni.

Az alpmunkák e körébe tartozik Trócsányi Zsolt valójában nem túl terjedelmes, s a manapság igen kedvelt Erdély-témát érintő monográfiája az erdélyi fejedelemség kormányzásáról. Alpmunka, és pedig több szempontból. Egyrészt olyan úton indul el, amelyet nagyjából-egészéből járatlannak mondhatunk, hiszen a Bevezetésben felsorakoztatott elődök mindegyike más-más szemzőből nyúlt a kormányzás kérdésköréhez, s még a témájában legközelebb álló Bíró Vencel-féle feldolgozás is a fejedelmi hatalommal magával, míg Trócsányi a hatalmi *apparátussal* foglalkozik. Másrészt ez a mű elretentő mennyiségű (részben kiadatlan!) irattömeg tanulmányozására épül – s ha a tudományt kár is lenne „kilóra mérni”, a benne szereplő 1500 személy, a 3600-at meghaladó számú lábjegyzet mégis adhat valamely fogalmat a feldolgozás nehézségeiről.

A mai ember számára természetes, hogy a hatalom, a társadalom politikai felépítménye meghatározó tényező a közösség és az egyén életében. A múltat, különösen a régebbi múltat tekintve ezt sokáig nem tekintettük érvényesnek, s míg egyes államférfiakkal, a szó szoros értelmében vett politikai döntésekkel sokat foglalkoztunk – a hatalom szerkezetének kutatása alig fél évszázados múltra tekinthet csak vissza. Trócsányi Zsolt könyve ebből a szempontból is régi adósságot törleszt tehát.

A feldolgozás menete tulajdonképpen egyszerű. A szerző aprólékos gonddal végighalad a fejedelmi kormányzat lépcsőfokain: a fejedelmi tanács, a „deputációk” (vajon ki hallott róluk a szakembereken kívül?), a kancellárián, a kincstár és a pénzügyigazgatás szervein, a hadügyi hivatalokon, a fejedelmi tábla (a központi bíróság) és a hozzá tartozó „kisebb kancellária” kérdésein, a múltból itt fejtődött címzetes méltóságokon (udvarmester, lovászmester, ajtónállómester stb.) –, s végül röviden megemlékezik az országgyűlésekről. (Ezt a rövidséget kellően indokolja, hogy e tárgyban Trócsányinak nemrég külön kötete jelent meg az Értekezések a történelmi tudományok köréből sorozatban.)

A tárgyalás e részeken belül nagyjából mindenütt azonos mederben halad. Az illető kormány-szerv jellegének meghatározása; vezetőinek, tagjainak és alkalmazottainak névsora, a kérdéses személyek társadalmi állásának és pályafutásának elemzése (vezetőknél egyénekenként, a beosztottaknál csoportonként); a kinevezések módja; a kérdéses hivatal hatásköre; tényleges befolyása az ügyek intézésére – stb. Hogy mindez milyen sokrétű tevékenység megértését előfeltételezi, annak illusztrálására vegyük sorra, mi az, amiben a nagyobb kancellária maga illetékesnek számított: a hűségnyilatkozatok kiállításában, a fejedelmi udvar életének szabályozásában, az országgyűlések megszervezésé-

ben, a rendi kiváltságok gyakorlati alkalmazásában, az egyházszervezésben, az adóügyekben, a hadügyben, a hírszerzésben, a postaszolgálatban, a gazdasági irányításban, az iskolaügyben – és még sok egyébben; anélkül, hogy mindebben egyedüli lett volna ez az illetékessége.

Vizsgálódásának legfontosabb eredményeit maga a szerző a következőképpen összegzi: „(Az erdélyi) rendiség a magyarországinál is jóval fejletlenebb, a kifejlett európai rendiség leggyengébb hajtásának tekinthető . . . Találtunk egy különleges centralizmust, amely éppen jellegéből következően bizonyos vonatkozásokban igen fejlett . . . Abba az ürbe, amelyet a rendiség hagyta a fejedelmi hatalom számára, az egyelőre kevéssé tud behatolni. Megelégszik azzal, hogy a rendek (néhány, . . . mindig eredménytelen mozgolódástól eltekintve) nyugton ülnek, megszavazzák az adót, teljesítik . . . katonai kötelezettségeiket – a rendi szemlélet szerint földesúri vagy városi jogkörnek minősülő területre csak ritkán tör be.” (417. l.)

„. . . a rendiség fejlettségének 16–17. századi erdélyi foka mellett a fejedelemnek nem is túlságosan nehéz olyan hatalmat teremtenie, amelyre ez a centralizált kormányzat épülhet. A központi kormányzat az állam legpriméribb feladatára, a hadügyre koncentrálnak . . . de arra valóban elismerésre méltóan, pénzügyi bázisát rendben tartva, végvári hálózatát gondozva – s szemét-füvét nyitva tartva a külső veszélyekre. Ami ezen túl van: a gazdasági élet jelenségei iránti érdeklődés, a kincstári termelési ágazatok életének figyelemmel kísérése, a fejedelmi ellenőrzés a bíraskodás menete felett – ezek az abszolutizmus szerény kezdetei . . .” (416. l.)

„A viszonylag önálló erdélyi állam egész létezését a külpolitikai erők bonyolult játéka határozta meg. Közhely történetírásunkban, hogy az erdélyi állam elsődlegesen nem belső erők műveként, hanem a török hódítás következtében, kényszerűségből jött létre . . . éppen az állandó fenyegetettség tudata erőteljes központi kormányzatot kellett, hogy teremtsen, megfelelő igazgatási nívóval. Ezt a nívót itt elsősorban a hivatali levelezés gyorsasága, pontossága, a végrehajtás erélyének megkövetelése jelenti . . . Ilyen feltételek között különösen érthető, ha a fejedelem igen határozottan kézben tartja a kormányzatot, abban rendi tendenciák kevéssé figyelhetők meg.” (414 sk. l.)

S míg szerzőnk végighalad azon az úton, mely e megállapításokba torkollik – amúgy „menet közben” élénk terjeszti a fejedelmi tanácsosok névsorát (215 fővel a 150 esztendőre), a fejedelmi fő tisztségviselők listáját, a nagyobb kancellária alkalmazottainak közel 600, a kisebb kancelláriai személyzet 450 nevét. Hangsúlyozza persze, hogy egyik fölsorolás sem teljes – de hogy ezek az összegzések: mit jelentenek a kutatók és az érdeklődők számára, azt csak az tudja értékelni, aki végigverítkezte már egy-egy történelmi szereplő időben-térben-méltóságban való elhelyezésének szisztematikus munkáját.

Az is külön lapra tartozik, hogy az adatokkal legjobban ellátott két időszakot, I. Rákóczi György és I. Apafy Mihály fejedelemségét igencsak új megvilágításba helyezi: az első a mindent egyedül intéző korlátlan uralkodó típusa, s a második sem azonos köztudatunk (jórészt Jókaitól származó) lehetetlen-tehetetlen figurájával.

A sok egyéb figyelemreméltó mozzanat közül végül még egyet illik kiemelni, azt, melyet a szerző ma a legelső helyen említ. Mivel az erdélyi kormányzati irattárai legfőljebb töredékekben maradtak ránk, „Meg kellett tehát kísérlni . . . a fondok rekonstrukcióját: ami a kormányhatósági anyagból hiányzik mint fogalmazvány, az megmaradhatott egy megye, város, család, egyházi szerv stb. levéltárában, mint odaérkezett . . . rendelet; ezekben viszont fogalmazványban (vagy háttérrel visszaküldött folyamodványtisztazatban) esetleg megtalálható lett az, aminek nincs nyoma a fejedelmi levéltárak töredékeiben . . . Az egykori fejedelmi kormányhatósági levéltárak néhány tízezer irata került elméleti helyére e rekonstrukcióban.” (11 sk. l.) „Szeretnénk remélni, . . . hogy kísérletünk módszertani szempontból sem érdektelen – talán a magyar szakirodalom keretein túl is. . . Kelet-Európa nem egy országának történései kerülhetnek szembe hasonló gondokkal közigazgatástörténeti kutatásaik során”. (15. l.)

A teljesítmény egészét tekintve a módszer valóban követésre méltóan eredményesnek bizonyult. Nem lenne értelme azonban tagadni, hogy ugyanakkor bizonyos veszélyeket is fölidézhet. Az még csak a kisebbik gond, hogy – a hivatalos iratokra koncentrálnak – mellőzi a magánlevelezésben föllelhető számos értékes utalást. Kiseb gond, mert a szerző tudatában van e veszélynek (Kemény János

külpolitikai tevékenységénél pl. utal is rá, 61. l.) –, de a megmozgatásra váró levéltári anyag további növekedésétől tartva (talán érthetően) nem vállalkozott elhárítására.

A probléma lényege inkább az, hogy a módszer túlzottan az *intézményekre* rögzítette a kutató figyelmét. Azok működését, hatáskörét részletesen elemzi – ugyanakkor a kormányzati *funkciók* oldaláról nem összegzi megállapításait. Ha például a külügyek intézésének mechanizmusát kívánja valaki megismerni, legkevesebb három helyen kell fölűtnie a könyvet (tanács, deputációk, kancellária), de a gazdaságirányítás vagy az igazságszolgáltatás esetében még ennél is rosszabb a helyzet. Kár, mert egy viszonylag rövid értékelés segíthetett volna e hiányon.

Talán ugyanezzel a szemléleti rögződéssel kapcsolatos a munka másik, esetleg kifogásolható szerkezeti gyöngesége. Trócsányi Zsolt a fejedelemség 150 évét egyetlen egységnek tekinti, minden hatóságot ez idő egészében tárgyal. Ugyanakkor az anyag ismételt arra kényszeríti, hogy az egyes intézmények működésében kisebb korszakokat különböztessen meg (a tanács esetében önmaga ad kifejezett periodizálást). Úgy tűnik, ily módon egymástól meglehetősen különböző államberendezésű időszakok kerültek egyazon kalap alá. Valószínűleg még az áttekinthetőséget is növelte volna, ha az anyagot a kínálózó négy nagy korszakra (Fráter György 1540–1551; János Zsigmond és a Báthoriak 1556–1605; konszolidáció 1606–1661; az Apafy-kor 1690-ig) bontva olvashatjuk.

Olyan, nem egészen mellékes körülmény is e felé mutat, mint az „adatsűrűség” egyenetlensége. Az egybefoglalás ugyanis azt eredményezi, hogy a jobban okadatolt korszakok (főleg a 17. század dereka és vége) szinte elfedik a többi jellegzetességeit. Az időbeli tagolás további eredménye lehetett volna, hogy az 1540–1551-es évtized különválasztásával a szerző mégiscsak szembekerült volna a fejedelemségi apparátust saját (Szapolyai- és Jagelló-kori) előzményeikhez kötő szálak kérdésével – amit, elvben hangsúlyozva a folyamatosítást – a megfelelő előmunkálatok hiányával indokolva most elkerült. Bónis György, Fügedi Erik és Kubinyi András e tárgy körbe tartozó művei mindenképpen nyújtottak volna elegendő alapot arra, hogy pl. a két kancellária közötti munkamegosztás felemássága, a fejedelmi tanács jogszolgáltató ténykedése s más különlegességek ne kései erdélyi jellegzetességnek tűnjenek föl. Még talán a kincstári igazgatásban észlelt meghökkentő adathiány (csak a 16. század végén bukkan föl pl. az első praefectus) is magyarázatot nyerhetne, ha tudnánk, mi lett a sorsa az 1530-as évek végéig bizonyosan létező kamaraispáni intézményeknek.

Mint minden nagy úttörő vállalkozásnak, Trócsányi Zsolt művének is vannak vitatható részletei. Bizonyos, hogy akad, aki apróbb hibákat fog fölfedezni benne; mint ahogyan lesznek, akik kiegészítik a most még létező hézagokat. Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a szerző igen értékes, zömében időtálló eredményekre jutó munkát adott kezünkbe. Olyan kézikönyvet, amely évtizedeken keresztül marad majd használatban. S ha tovább vitatkozunk Erdélyről, abszolutizmusról, magyar rendi ellenállásról – e kötet ismerete nélkül senkinek sem lesz ajánlatos véleményt nyilvánítni. (Akadémiai Kiadó, 1980.)

Barta Gábor

GLATZ FERENC:

TÖRTÉNETÍRÓ ÉS POLITIKA.

SZEKFŰ, STEIER, THIM ÉS MISKOLCZY NEMZETRŐL ÉS ÁLLAMRÓL

E könyv olyan könyvekről (s azok íróiról) szól, amelyeket ma már alighanem csak a kutatók forgatnak: nem időszerűtlen téma ez? Időszerűtlen téma nincs, csak érdektelen megoldás – ez a könyv pedig számtalan nyugtalanító (s ezért érdekes) kérdést vet fel. Nem ad kérdéseire mindent megoldó legömbölyített válaszokat, s ez természetes, mert ezek igazi kérdések: a végleges igényvel fellépő megoldás csak szemfényvesztés lehet.

Egy kötetben tulajdonképpen két könyvről (illetve egy könyvről és egy másik könyv első feléről) van szó: az első rész a Trianon utáni hazai nemzetiség-történeti kutatásokat elemzi, a második rész Szekfű 1918 előtti pályáját mutatja be. A közös kérdés: milyen szerepet játszanak a történész munkájában a politikai, társadalmi folyamatok, hogyan hatnak ezek, milyen közvetítőkön keresztül. Glatz nem (csak) azt vizsgálja, hogy honnan származnak a történész értékítéletei, nyílt állásfoglalásai,